"अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।
दृङ्मण्डलेऽत्र स्फुटकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्यतितं मयातः ।
सङ्गोलयुक्तैर्गणितस्य सारं
स्पष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ।"
"इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।
कर्मेयं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्गा-९० हस्ते-
विस्तृतं
विस्तारद्विगुणा-१८० यतं सुगणकेनायामममध्ये
तथा ।
आधारः त्रयहस्तादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
स्याधारादवलम्बसूत्रसदृशी सा लम्बरेखोच्यते ।
लम्बं नवत्य-९० हस्तकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसार्य ।
सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ।
आधारतोऽधः खगुणा-२० हस्तेषु
व्यालम्बयोगे सुधिरच्च सूक्ष्मम् ।
दृष्टप्रमाणा सुधिरे शलाका
शेष्यात्रसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ।
यष्ट्याङ्गुलत्रयासमतच्च रन्ध्रात्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्कम् ।
यष्ट्या घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ।
अग्रे सरन्ध्रा तनुपट्टिकेका
यष्ट्याङ्गुला दीर्घतया तथाङ्का ।"
"इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।
यत् खड्गकैः स्थूलचरं पलात्मं
तन्नोक्त-१९ हृत् स्थाचरशिञ्जिनीह ।"
"इदानीं यष्टिसाधनमाह ।
वेदाः ४ भवाः ११ शैलभवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च बाणाः ५ पलकर्णभिन्नाः ।
अर्कोद्धृताः स्युः क्रमशः खदेशे
राशङ्कलभ्यानि हि खड्गकानि ।
तैः क्रान्तिपाताद्यरवेर्भुजज्या
यष्ट्युद्धृताच्चाश्रवशेन युक्ता ।
दिग्भौ कृताप्ता भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ।"
"इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।
धार्यं तथा पलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगति तुल्यमिनस्य तेजः ।
छायाचला स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
तत्रांशके मतिमतः तरणिः प्रकल्प्यः ।
अथप्रोतां रविलवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्मात्
यष्टेरग्रादुपरि पलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यत्राहेयचरदलगुणस्तत्र या ज्या तयात्र
छिन्ने वृत्ते तलगघटिकाः स्युर्नता लम्बकाख्याः ।"
"अथ यष्टियन्त्रमाह ।
त्रिज्याविष्कम्भार्द्धे वृत्तं कृत्वा दिगङ्कितं तत्र ।
दत्तायां प्राक् पश्चाद्युग्मावृत्तच्च तन्मध्ये ।
तत्परिधौ यष्ट्यङ्गं यष्टिर्मेरुद्युतिस्ततः केन्द्रे ।
त्रिज्याङ्गुला निधेया यष्ट्याग्राग्रान्तरं यावत् ।
तावत्या मौर्व्या यद्द्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाड्यः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ।"
"इदानीं धीयन्त्रं विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह ।
अथ किमु पृथुतन्त्रैर्धीमतो भूरियन्त्रैः
स्वकरकलितयष्टेर्दैवतस्मूलाग्रदृष्टेः ।
न तदविदितमानं वस्तु यद्दृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ।
अत्र प्रश्नः ।
वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
ततस्तदान्तरं तस्य समुच्छ्रयच्च ।
यो वेत्ति यष्ट्यैव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदी वद किं न वेत्ति ।"
"अथ यष्ट्या ध्रुववेधेन पलभामाह ।
यष्ट्याग्रमूलसंस्थं विदध्वा ध्रुवमग्रमूलयोर्लम्बौ ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ।
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
ज्ञेया ।"
"इदानीं वंशादिवेधमाह ।
विदध्वेवं वंशतलं दृङ्मुच्छ्रायाहताद्बाहोः ।
कोट्या लब्धं ज्ञेयं खवंशमध्ये महीमानम् ।
विद्वायो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोष्णा वंशोच्छ्रायो दृङ्मुच्छ्रायेण संयुतो ज्ञेयः ।
उदाहरणम् ।
पञ्चाङ्गुला १४५ यष्टिरष्टदृङ्मुच्छ्रयः ।
षट्करास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ।
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्रवंशान्तरं वद ।"
"अथ केवलाग्रवेधेनाह ।
अग्रं विध्वोध्वेस्थः पुनरुपविश्य तद्विधेयात् ।
निजभुजभक्ते कोटी तदन्तरहतो दृगौचाविशेषः
भूमिर्वंशौचामतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ।
अत्र प्रश्नः ।
ऊर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्यदहितस्याप्यग्रमात्रं सखे !
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समाजोऽयते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ।
उदाहरणम् ।
दृष्टयङ्गोर्द्वसंस्थेन वंशाग्रं विध्यता मुनेः ।
दृष्टचतुष्करोच्छ्रायाद्यथा खाङ्गाङ्गुलः सखे ।
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायच्च वेधवित् ।"
"अथ जलान्तर्वेधमाह ।
एवं तोयेऽप्यौचं तत्र दृगौचाद्योनितं भवति ।
किंवा यष्ट्या कोटी दृङ्मुच्छ्रायौ जलान्तरे
बाहू ।
अत्र प्रश्नः ।
दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वाहस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिबिम्बितस्य सलिले दृङ्मुच्छ्रयमात्रं सखे ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजव्याजेन मन्ये भुवि ।
उदाहरणम् ।
दृष्टा चेत् यङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
ऊर्ध्वस्थेनोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ।
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ! ।
आत्मदृष्टौ दृङ्मुच्छ्रायौ वंशौचं चान्तरं वद ।"
"किंवा यष्ट्यास्योदाहरणम् ।
षड्भैरमरैस्तुल्याङ्गुलाग्रयथा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्टा वंशौचं चान्तरं वद ।"
"अथ स्वयंवहमाह ।
लघुदारुणसमचक्रे समसुविरारा: समान्तरा
नेम्याम् ।
किञ्चिद्वक्रातोण्याः सुविरस्यार्धे पृथक् तासाम् ।
रसपूर्णे तच्चक्रं द्वाधाराच्चस्थितं स्वयं भ्रमति ।"
"अथान्यदाह ।
उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलग्नम् ।
तदुपरि ताम्रदलाग्रं कृत्वा सुविरे रसं क्षिपेत्
तावत् ।
यावद्यथैकपार्श्वे क्षिप्तजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतच्चक्रं भ्रमति स्वयं जला-
द्वहम् ।"
"अथान्यदाह ।
ताम्रादिमयस्याङ्गुष्ठरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ।
एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं लघोस्तुण्डच्च
बहिः ।
युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्बहिः पतति ।
नेम्यां बद्ध्वा घटिकाचक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्यम् ।
नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्घटीमध्ये ।
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाहतम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ।"
"इदानीमन्येषां स्वयंवहसूपहसन्नाह ।
यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् स्वयंवहं यान्त्रम् ।
चतुरचमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि यान्त्रा ।
एवं बहुधा यन्त्रं स्वयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्त्रयाप्युक्तम् ।"
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ।)

यन्त्रकं, क्ली, यन्त्रकाष्ठम् । (कुन्दम् । इति हेमचन्द्रः । ३।५७३ ।) कुँदु इति भाषा । यम्यते काष्ठमने-नेति यमधातोस्त्रप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-येन निष्पन्नम् । (यथा, सुश्रुते । ४ । २ ।
"कार्य्यो गोपशिकाबन्धः कक्षामावेश्य यन्त्रकम् ।
न कुर्य्यात् सहसैकच्च तेन क्लिश्यति हि व्रणः ।"
यन्त्रयति बध्नाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्रि + ण्वुल् । सेतुप्रभृतिनिर्म्मातरि, त्रि । यथा, रामा-यणे । २ । ८० । १ ।
"स्वकर्म्माभिरताः शूराः स्वनका यन्त्रकास्तथा ।"
"यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रसमर्थाः ।" इति तट्टीका ।)

यन्त्रगृहं, क्ली, (यन्त्रस्य गृहम् ।) तैलिशाला । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ । घानिघर इति भाषा ।